

Eski Mısır'daki Memfis Teolojisine Göre Yaratılış Anlayışı ve Tanrısal Hiyerarşinin Düzenlenmesi

Araştırma makalesi • *Research article*

Ercüment YILDIRIM*

Atıf/©: Yıldırım, Ercüment, (2021). Eski Mısır'daki Memfis Teolojisine Göre Yaratılış Anlayışı ve Tanrısal Hiyerarşinin Düzenlenmesi, Milel ve Nihal, 18 (2), 239-263.

Öz: Yaşamın inanç vasıtasıyla düzenlendiği Eski Mısır'da teolojik anlayışlar, krallığın yönetiminden bireyin yaşantısına kadar belirleyici unsur olmuştur. MÖ 3100'lü yıllardan itibaren merkezi bir siyasi güç tarafından yönetilen Eski Mısır toplumu, çöllerle çevrili izole bir coğrafyada sahip olduğu inancı ve kültürü hiçbir dış etkiye maruz kalmadan bin yıllarca sürdürmüştür. Bu uzun süreçte yaşanan siyasi ve kültürel değişimler sonucunda inanç anlayışında dönüşümler yaşanmıştır. Modern Mısır bilimcilerin tasnifi ile oluşturulan Memfis, Heliopolis, Hermopolis ve Teb Teolojileri ile bu dönüşümler ile ortaya çıkan inanç biçimlendirmesi tanımlanmaya çalışılmıştır. Eski Mısır'daki her teolojik anlayışın özgün yaratılış anlatısı ve tanrısal hiyerarşisi bulunmasına rağmen çalışmamız, Memfis Teolojisi ile sınırlandırılmıştır. Eski Mısır'ın ortak bir yönetim altında toplanarak merkezi kültürün yayılmaya başladığı dönemde ortaya çıkan Memfis Teolojisi, sahip olduğu kapsayıcılık ile Mısır toplumunun tamamına hitap eden bir inanç anlayışı oluşturmuştur. Bu inanç anlayışı, bin yıllar boyunca sürmüş ve yirmi beşinci hanedanın krallarından olan Şabaka, MÖ VII. yüzyılda Memfis Teolojisinin yaratılış anlatısını yeniden kopyalatarak günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bu çalışma, Eski Mısır'daki inanç anlayışı ile ilgili geniş literatürden hareketle, Memfis Teolojisindeki yaratılış anlatısını, Mısır'ın genel inanç sistemi ile mukayeseli olarak inceleyip, tanrısal hiyerarşide meydana gelen değişimleri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mısır, Yaratılış, Memfis teolojisi, Ptah.

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı / Assoc. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Ancient History [neshali@gmail.com], ORCID: 0000-0001-5376-4061.

The Understanding of Creation and Organization of Divine Hierarchy according to Memphis Theology in Ancient Egypt

Citation/©: Yıldırım, Ercüment, (2021). The Understanding of Creation and Organization of Divine Hierarchy according to Memphis Theology in Ancient Egypt, *Milel ve Nihal*, 18 (2), 239-263.

Abstract: In Ancient Egypt, where life was regulated by faith, theological understandings were the determining factor from the administration of the kingdom to the life of the individual. The Ancient Egyptian society, which was ruled by a central political power since 3100 BC, has maintained its belief and culture in an isolated geography surrounded by deserts for millennia without being exposed to any external influence. As a result of the political and cultural changes experienced in this long process, there have been transformations in the understanding of belief. With the Theologies of Memphis, Heliopolis, Hermopolis and Thebes, which were created by the classification of modern Egyptologists, the belief formation that emerged with these transformations was tried to be defined. Although every theological understanding in Ancient Egypt has a unique creation narrative and divine hierarchy, our study is limited to Memphis Theology. Memphis Theology, which emerged in the period when Ancient Egypt gathered under a common administration and the central culture began to spread, created a belief understanding that appeals to the entire Egyptian society with its inclusiveness. This understanding of belief lasted for millennia and Shabaka who was one of the kings of the twenty-fifth dynasty, re-copied the creation narrative of Memphis Theology in the 7th century BC, and brought it to the present day. This study aims to examine the creation narrative in Memphis Theology in comparison with the general belief system of Egypt, based on the extensive literature on the understanding of belief in Ancient Egypt, and to reveal the changes in the divine hierarchy.

Key Words: Ancient Egypt, Creation, Memphis Theology, Ptah.

Giriş

Eskiçağ tarihinde var olan tüm inanç sistemlerinin, genelde evreni özelde insanı kapsayan, kendilerine ait bir yaratılış varsayımı bulunmaktadır. Eski Mısır'da ise inancın zaman içerisinde tekamülü ile değişen, yaratılışa dair yeni anlatımlar ortaya çıkmıştır. Çok tanrılı inanç sistemlerine sahip olan ve birbirlerinin tanrılarını benimseyebilen Eskiçağ tarihindeki toplumların tüm yaratılış anlatımları iki ana modelin etrafında biçimlenmiştir. Birinci modelde kaos içerisindeki evrende yer alan bir maddeden, dış etkilerden uzak biçimde varlık bulan bir yaratılış vardır. Bu modeli temel alan birçok inançta yaratılışın su ile başladığı ve sonsuz bir okyanustan var olan

her şeyin türediği kabul edilmiştir. İkinci model ise yaratılışı başlatan ve sahip olduğu istenç gücü ile şekillendiren bir üstün varlığın kabulü üzerine kurgulanmıştır. Eskiçağ toplumlarında döneme ve inanç biçimine göre değişim gösteren ilk tanrının diğer tanrıları, doğayı ve nihayetinde insanı yaratmış olduğuna inanılmaktaydı. Bu modellerin oluşturulması ile Eskiçağ toplumlarındaki karmaşık olan yaratılış anlatılarının temel bir tasnife tabi tutulması amaçlansa da Eski Mısır'daki birçok teolojik inançta her iki modelin farklı biçimlendirilmiş halleri bulunduğundan dolayı yaratılış oldukça çarpışık bir görünüme sahiptir.¹

Eski Mısır'daki yaratılış anlayışı ile inanç dünyasını sistemleştiren Memfis, Heliopolis, Hermopolis ve Teb teolojileri birbiri ardına başlayıp bitmiş olmayıp birbiri ile etkileşim halindedirler. İnsan ömrünün ötesinde bir zaman diliminde şekillenen bu teolojik anlayışlar, Eski Mısır toplumunda yaşayan insanlar ve ruhban sınıfı mensupları tarafından tasnif edilmemiştir. Memfis, Heliopolis, Hermopolis ve Teb teolojilerinin tanımı ve içeriğinin farklılığının ortaya konulması modern dönemlerde yapılmıştır. Bu teolojik anlayışlar birbirlerine alternatif olmadığı gibi rakip de değildirler. Bu anlayışlar, Eski Mısır'daki ortak inancın çoğunlukla siyasi gücün etkisi altında yaşamış olduğu değişimlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu konuda yapılmış birçok çalışma bulunmasına rağmen biz çalışmamızın sınırları içerisinde kalarak bu bahsi burada sonlandırmaktayız.²

¹ Mark C. Taylor, *Refiguring the Spiritual: Beuys, Barney, Turrell, Goldsworthy* (New York: Columbia University Press, 2012), 102-145; Geraldine Pinch, *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 5-66; Jan Assmann, "Creation Through Hieroglyphs: The Cosmic Grammatology Of Ancient Egypt," in *The Poetics of Grammar and the Metaphysics of Sound and Sign*, ed. Sergio La Porta and David Shulman (Leiden: Brill, 2007), 15-34; Lewis Spence, *Ancient Egyptian Myths and Legends* (New York: Dover Publications, 1990), 12-15; Jaroslav Černý, *Ancient Egyptian Religion* (London: Hutchinson's University Library, 1952), 55-58; Stephen Quirke, *Exploring Religion in Ancient Egypt* (New York: Wiley-Blackwell, 2014), 110-141.

² Vincent Arieh Tobin, "Mytho-Theology in Ancient Egypt," *Journal of the American Research Center in Egypt* 25 (1988): 169-83.; Jacobus Van Dijk, "Myth and Mythmaking in Ancient Egypt", *Civilizations of the Ancient Near East* 3 (1995): 1697-1709; J. H. Breasted, *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt: Lectures Delivered on the Morse Foundation at Union Theological Seminary* (New York: C. Scribner's Sons, 1912), 41-46; W. M. F. Petrie, *The Religion of Ancient Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 67-70; Herman Te Velde, "Theology,

Eski Mısır inancındaki teolojik farklılıklara rağmen yaratılış ile ilgili anlatılar incelendiğinde, ayrıştırıcı ayrıntıların dışında birçok benzerliğin olduğu görülmektedir. Bu benzerliklerin başında yaratılışın gerçekleşmesi için istekte bulunan bir ilk tanrının varlığı gelmektedir. Zaman içerisinde, Atmu (Atum), Amen, Khnum, Thoth ve Osiris gibi isimler alan bu ilk tanrı kalbinden geçirerek dili ile söylediği her şeyi var etme yeteneğine sahiptir. Evrenin oluşumu için ilk hareketi gerçekleştiren ilk tanrının “yoktan var etmeyi” başarabildiğine inanılmıştır. Eski Mısır’daki tüm teolojilerdeki yaratılış anlatılarında ismi değişse dahi “yoktan var eden” bir ilk tanrı mevcuttur. Bu ilk tanrının mevcudiyeti yaratılışın başlaması için yeterli olmamış, yaratımın devam etmesi için ihtiyaç duyulan materyallerin de bulunması gerekmiştir. İnsanın yeryüzünde vazgeçilmez olarak gördüğü suyun varlığı ilk aşamada yaratılışın devamı için yeterli olmuştur. Yaratımın devam ettiği süreçte, yeni tanrılar yaratılarak, parçalara ayrılmış olan evren bu tanrıların yönetimine verilmiştir. En kesin ve bilindik ayırım ise yeryüzü ile gökyüzü arasında yapılmıştır. Güneş ise diğer tüm gök cisimlerinden daha mukaddes kabul edilerek dönemin en güçlü tanrısı ile temsil edilmiştir.³

Eski Mısır’daki evren anlayışı, çöller ve denizler ile çevrilmiş olan coğrafyanın ötesine geçememiştir. Doğu ve batı yönleri, güneşin doğumu ve batımından dolayı kutsanırken yaratılan evreni, yaşadıkları topraklar ile gökyüzü arasına sıkıştırmışlardır. Yaratım sırasındaki önceliğe göre önem verilen tanrıların ise gökyüzünde ve yeryüzünde görevler aldıklarına inanmışlardır. Tanrıların sayısı ve görevleri artmaya başlayınca Eski Mısır’daki ruhban sınıfı mensup-

Priests, and Worship in Ancient Egypt,” *Civilizations of the Ancient Near East* 3 (1995): 1731-1749.

³ Ugo Bianchi, *The History of Religions* (Leiden: Brill, 1975), 102-106; D. P. Silverman, “Divinity and Deities in Ancient Egypt,” in *Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice*, ed. B. E. Shafer (New York: Cornell University Press, 1991), 9-20; S. T. Hollis, “Otiose Deities and the Ancient Egyptian Pantheon,” *Journal of the American Research Center in Egypt* 35 (1998): 61-2; Rosalie David, *Religion and Magic in Ancient Egypt* (London: Penguin, 2002), 48-54; Jan Assmann, “Monotheism and Polytheism,” in *Religions of the Ancient World: A Guide*, ed. Sarah Iles Johnston (Harvard: Harvard University Press, 2004), 17-31; Henri Frankfort, *Ancient Egyptian Religion: An Interpretation* (New York: Courier Corporation, 2012), 14-22; Claude Traunecker, *The Gods of Egypt* (New York: Cornell University Press, 2001), 25-36.

ları, yaratılışta bir karmaşaya neden olmama adına tanrıları sınıflandırarak hiyerarşik sıraya dizmişlerdir. Birçok tanrısal sıralama bulunmasına rağmen en fazla kabul gören Ennead ve Ogdoad olmuştur. Ennead'ın dönemsel farklılıklar göstermesine rağmen Ra-Atum, Tefnut, Geb, Şu, İsis, Neftis, Nut, Set ve Osiris'ten oluştuğu kabul edilmektedir. Bazı metinlerde ise Thoth ile Horus da bu birlikteliğe katılmaktadır.⁴ Ennead veya bir başka isimlendirme ile dokuzlu gruptaki tanrılar ve görevleri açık biçimde belli olmasına rağmen Ogdoad daha karmaşık ve soyuttur. Sekizli tanrı dizisi olarak da adlandırılan Ogdoad, yaratılıştaki temel güçleri belirleyen kurbağa başlı dört erkek tanrı ile yılan başlı dört dişi tanrıçadan oluşmaktadır. Bu tanrı ve tanrıçalardan Nun ve Naunet, yaratılışa kaynaklık eden suları, Heh ve Hauhet, sonsuzluğu, Kek ve Kauket karanlığı, Amun ve Amaunet ise bilinmezliği temsil etmektedir. Ogdoad tanrısal hiyerarşisine göre yaratılışı gerçekleştiren ise Atum'dur. Atum, evreni ve tanrıları yarattıktan sonra Mısır'da en önem verilen gök cismi olan güneş ile sembolize edilen tanrı olmuştur.⁵

Eskiçağ toplumlarının diğerlerine kıyasla Eski Mısır'daki yaratılış anlatılarında insanın var oluşu önemli bir konu olarak görülmemiştir. Ancak Teb Teolojisinde Tanrı Khnum'un insanı bir çömlekçi çarkında çamuru biçimlendirerek yaratmış olduğuna dair inanç ve anlatılar mevcuttur. Teb teolojisinin tersine Memfis, Heliopolis ve

⁴ Herman Te Velde, "Some Remarks on the Structure of Egyptian Divine Triads," *The Journal of Egyptian Archaeology* 57, no. 1 (1971): 80-86; Alessia Fassone and Enrico Ferraris, *Egypt: Pharaonic Period* (California: University of California Press, 2008): 122-124; J. G. Griffiths, "Some Remarks on the Enneads of Gods," *Orientalia* 28, no. 1 (1959): 34-56; Herman Te Velde, "Relations and Conflicts between Egyptian Gods, Particularly in the Divine Ennead of Heliopolis," in *Struggles of Gods: Papers of the Groningen Working Group for the Study of the History of Religion*, ed. H. G. Kippenberg, H. J. W. Drijvers, Y. Kuiper (Berlin: Walter de Gruyter, 1984), 239-257.

⁵ Ana Ruiz, *The Spirit of Ancient Egypt* (New York: Algora Publishing, 2001), 121-123; George Hart, *Egyptian Myths* (Texas: University of Texas Press, 1990), 19-21; S. A. B. Mercer, *The Religion of Ancient Egypt* (London: Luzac, 1949), 282-284; E. O. James, *The Tree of Life: An Archaeological Study* (Leiden: Brill, 1966), 131-132; C. J. Bleeker, *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion* (Leiden: Brill, 1973), 113-114; G. A. Wainwright, "The Origin of Amun," *The Journal of Egyptian Archaeology* 49, no. 1 (1963), 21-23; D. P. Silverman, *Ancient Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 120-121.

Hermopolis teolojilerine ait metinlerde kozmolojik yaratılışta tanrıların varlığına odaklanılmıştır.⁶

Geniş bir literatüre ve kapsama sahip olan Eski Mısır'da yaratılışa dair inancın bir bölümü olan Memfis Teolojisindeki yaratılış bahsinin ele alınmış olduğu bu çalışmada, öncelikle Memfis Teolojisi hakkında genel malumat verilmiş ve akabinde Şabaka Metni referans alınarak yaratılış ile bu esnada oluşan kozmoloji hakkında izahlarda bulunulmuştur. Bu izahlar ile birlikte Eski Mısır'da bin yıllardan beri süre gelen kozmoloji anlayışı hakkında bilgiler verilirken, Memfis Teolojisi'nin ortaya çıkarmış olduğu yeni öngörüler ve inanışlar açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamız da Piramit Metinleri, Sanduka Yazıtları ve mitolojik anlatımlardan oluşan Eski Mısır'ın geniş literatüründen faydalanılmış olmasına rağmen yazım sınırını korumak amacıyla Şabaka Metni temel referans kaynağı olarak kullanılmıştır.

I. Memfis Teolojisi

Nil Nehri'nin her yıl düzenli taşkınının ardında bırakmış olduğu verimli alanlarda tarım yapmaya başlayan Mısır'ın ilk Neolitik çiftçilerinin yaşam alanları zamanla köylere dönüşmüştür. Tarımsal bilgi birikimini artırarak büyük miktarlarda ürün elde eden Mısırlı çiftçilerin, yüzyıllar içerisinde, köyleri şehir boyutuna ulaşmıştır. Nüfusu hızla artan ve mesleklere dayalı bir sosyal düzene sahip olan bu şehirlerin yönetimini ilk dönemlerde ruhban sınıfı mensupları üstlenmişken sonraki dönemlerde askeri gücü elinde tutan liderler ortaya çıkmıştır. Bu liderler, sadece hakim oldukları şehri yönetmekle kalmamış diğer şehirleri de ele geçirerek gelirlerini ve güçlerini artırma çabasına girmiştir. Mısır'ın şehirleri arasında başlayan bu askeri mücadele bir iç savaş halinde devam etmiştir. Bu iç savaşı sonlandırarak Aşağı (Delta Bölgesi) ve Yukarı (Vadi Bölgesi)

⁶ A. F. Alford, *The Midnight Sun: The Death and Rebirth of God in Ancient Egypt* (Wallsall: Eridu Books, 2004), 52-53; George Hart, *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses* (London: Routledge, 2006), 85-86; Manfred Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt: An Illustrated Dictionary* (London: Thames and Hudson, 1974), 74-75; R. M. Hagen, and R. Hagen, *Egypt: People, Gods, Pharaohs* (Köln: Tashen Verlag, 1999), 164.

Mısır'ı ortak yönetim altında toplamayı başaran ise Narmer isimli bir kral olmuştur.⁷

Yaklaşık MÖ 3100'lü yıllarda Mısır'ı bir yönetim altında toplamayı başaran Narmer, Vadi ve Delta bölgesinin kesişim yerinde (günümüz Kahire yakınlarında) yeni bir kraliyet kenti kurdu muştur. Narmer'in kurdu muştur olduğu yeni kente Memfis ismini verdiği ve bu kentin Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşimini sembolize ettiği bilinmektedir. Narmer dönemine kadar bağımsız bir yönetici tarafından idare edilmiş olan her şehir, kendine özgü tanrılara adanmış tapınaklara ve ruhban sınıfı mensuplarına sahipti. Bu dönemde Nil kıyısındaki büyük küçük yüzlerce şehrin nitelik olarak birbirini çağrıştıran fakat ismen değişim gösteren binlerce tanrısı bulunmaktaydı. Hemen her şehrin kendi güneş ve ay tanrıları varken bazı şehirler ortak bir yönetim altında uzun süre kaldığı için aynı tanrılara inanmaktaydı. Bunun ötesinde her şehrin kendine özgü bir teoloji anlayışı ve yaratılış anlatısı da mevcuttu. Fakat bu erken dönemin anlatıları yazıya geçirilemediği veya günümüze ulaşmadığı için *tsm* olarak bilinmemektedir. Tüm Mısır halkını bir yönetim altında toplamaya çalışan Narmer, amacını sadece siyasi ve askeri olarak hâkimiyet yoluyla gerçekleştiremeyeceği için inanç noktasında da bütünleştirici bir yol izlemesi gerekmektedir.⁸

Mısır'ı ortak bir inanç etrafında toplayarak, siyasi olarak daha yönetilebilir kılmak için Narmer, yeni kraliyet kenti olan Memfis'te tapınaklar inşa ettirerek bu tapınaklardaki seçilmiş ruhban sınıfı mensuplarına Mısır için ortak bir teoloji ürettirmiştir. Bu ortak inanç

⁷ T. C. Heagy, "Who was Menes?," *Archéo-Nil* 24 (2014): 59-92; Barbara Adams, *Predynastic Egypt* (Oxford: Osprey Publishing, 1988), 37-38; T. A. H. Wilkinson, "What a King Is This: Narmer and the Concept of the Ruler," *The Journal of Egyptian Archaeology* 86 (2000): 23-32; Nicole Hornig, *Ancient Egypt: The Land of Pyramids and Pharaohs* (New York: Greenhaven Publishing, 2017), 20-26; B. G. Trigger, B. J. Kemp, D. O'Connor, A. B. Lloyd, *Ancient Egypt: A Social History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 44-60.

⁸ Nezar AlSayyad, *Nile: Urban Histories on the Banks of a River* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019), 47-60; B. G. Ockinga, "The Memphite Theology – its purpose and date," in *Egyptian Culture and Society: Studies in Honour of Naguib Kanawati*, ed. A. Woods, A. McFarlane and S. Binder (Cairo: The American University in Cairo Press, 2010), 99-117; Amr El Hawary, "New Findings about the Memphite Theology," in *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists 1. cilt*, ed. Jean-Claude Goyon and Christine Cardin (Leuven: Peeters, 2007), 567-574; J. P. Allen, *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 176-177.

biçimi şekillendirilirken ana hedefin siyasi olduğu bilinmesine rağmen inanç her zaman daha ön plana çıkartılmıştır. Memfis şehrindeki ruhban sınıfı sahip olduğu ekonomik güç ve siyasi destekle bir taraftan Mısır tanrılarını hiyerarşik olarak sıralamış diğer taraftan herkesin inanacağı anlatılar yazdırmışlardır. Temelde tanrılara dair sorulabilecek sorulara cevap niteliğindeki bu anlatılar, yaratılıştan başlayıp öteki dünyanın nasıl olduğuna kadar uzanan, inananların bilmesi gerekenleri açıklamaktadır. Memfis Teolojisinin icatçısı da sayılabilecek bu dönemin ruhban sınıfı mensupları, anlatıları oluştururken yeniye yönelmemiş Mısır'ın kadim zamanlarından beri devam eden anlatılarının güçlü yönlerini bir araya getirmişlerdir. Böylece inananlar için oldukça tanıdık anlatılar ortaya çıkmıştır. Eski Mısır'da binyıllar boyunca devam eden siyasi çalkantılar esnasında birçok yeni inanç merkezi ve teoloji anlayışı ortaya çıkmışsa da Memfis şehrinin ruhban sınıfı sahip olduğu teoloji varlığının devamlılığı sürdürmeyi büyük oranda başarmıştır.⁹

Eski Mısır'ın aynı zamanda bilim insanları olan ruhban sınıfı mensupları, inananlara inanca dair anlatımlarda bulunurken, insanların bildikleri çevreden başlayarak bilinmezliğe ya da ancak tanrıların bilebileceğine doğru bir ilerleyiş izlemişlerdir. Bu durum yaratılış süreci ile ilgili mitolojik anlatımlarda da kendisini göstermiştir. İnananların inancın savunucuları olan ruhban sınıfı mensuplarına soracağı ilk soru olan "Ben ve içerisinde yaşadığım evren nasıl yaratılmıştır?" sorusuna yaşamda sürekli gözlenebilen nedenlerden yol çıkılarak cevaplar bulunulmuştur. Görünen her şeyin bir nedeni vardır ve bu nedeninde de bir nedeni olmak zorundadır, açıklamasını ilerleterek ilk neden olarak yaratıcı olan tanrıya ulaşmışlardır. Memfis Teolojisinde Ptah olan bu tanrının var olma nedeni açıklanmayıp, Ptah'tan öncesinin kaos olduğunu belirtilmiştir. Çünkü kaos olarak tanımlanan durum, bilinmez ve tahayyül edilemez olduğu gibi bir nedene de ihtiyaç duymamaktadır. Doğası gereği düzensizlik kuraldan muaf olduğundan dolayı düzeni sağlayan ve yaratılışı başlatan Ptah'ın bir nedene ihtiyacı kalmamaktaydı. Ptah'ın yarattığı

⁹ Frankfort, *Kingship and the Gods*, 51-58; Pinch, *Egyptian Mythology*, 32-34; J. H. Breasted, "The Philosophy of a Memphite Pries," *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 39, no. 1 (1901): 39-54; Milton Covensky, *The Ancient Near Eastern Tradition* (New York: Harper & Row, 1966), 52-53; Rudolf Anthes, "Egyptian Theology in the Third Millennium B. C.," *Journal of Near Eastern Studies* 18, no. 3 (1959): 169-212.

tanrıların ise evrenin bir parçasını oluşturmak ve yönetmek gibi bir nedeni bulunmaktaydı.¹⁰

Ptah-Nun, Atum'a babalık yapmış olan baba (...) Ptah-Naunet, Atum'u doğuran, anne (...) Ennead'ın dili ve kalbi yüce Ptah (...) Oradan (Ptah) kalbinden ve dilinden Atum'un şeklinde bir şey geldi. Yüce olan Ptah, bütün tanrıların (yaşamasına) sebep olan, aynı zamanda onların "ruhu" olan, Ptah'ın kalbinden (Tanrı) Horus oldu ve Ptah'ın dilinden (ise) (Tanrı) Thoth oldu (...) Ennaed'de şekillendirilen Şu ve Tefnut ondan geldi. Gözlerin görüşü ve kulakların duyuşu ve burunun koku alışması onun (Ptah) kalbinde vardı. Bütün her şeyin ortaya çıkarmasını sağlayan buydu; kalbinin söylediklerini diliyle ikrar etti. Böylece bütün tanrılar doğdu ve onun Ennead'ı tamamlandı. Tanrının her söylediği, kalbinin düşündükleri ve dilinin emrettikleriyle var oldu."¹¹

Memfis Teolojisindeki yaratışı en açık biçimde anlatan metinde, ilk dikkat çeken nokta Tanrı Ptah'ın Ogdoad'da yaratılışa kaynaklık eden suları oluşturan Nun ve Naunet ile metafiziksel birleşimidir. Tanrı Ptah, erkek olarak kabul edilen Nun ile birleşip Ptah-Nun olarak yaratımın devamlılığını sağlayacak olan Atum'a babalık yaparken; Naunet ile birleşmesiyle Ptah-Naunet'i oluşturup doğuran yani Atum'u var eden bir anneye dönüşmüştür. Yaratılışın başlangıcı için bulunan bu çözüm, Memfis Teolojisini oluşturan ruhban sınıfı mensuplarını büyük bir çıkmazdan kurtarmış olmalıdır. Çünkü Ptah'ın en büyük tanrı olma konumunu korumak zorunda olan Memfis rahiplerinin yaratımın devamını sağlayacak olan Atum'u da var etmeleri gerekmektedir. Bulunan ara çözüm ile yaratılışa

¹⁰ R. B. Finnestad, "Ptah, Creator of the Gods: Reconsideration of the Ptah Section of the Denkmal," *Numen* 23, no. 2 (1976): 81-113; Jon Davies, *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity* (London: Routledge, 2013), 27-32; Alford, *The Midnight Sun*, 35-38; B. G. Trigger, *Early Civilizations: Ancient Egypt in Context* (Cairo: American University in Cairo Press, 1993), 91-92; J. J. Castillos, "Chaos in Ancient Egypt," *Göttinger Miszellen: Beiträge zur ägyptologischen Diskussion* 257 (2019): 25-36.

¹¹ Breasted, *The Philosophy of a Memphite Priest*, 39-54; J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts* (Princeton: Princeton University Press, 1969), 4-5; Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature A Book of Readings Volume I: The Old And Middle Kingdoms* (Berkeley: University of California Press, 1975), 54; L. H. Lesko, "Ancient Egyptian Cosmogonies and Cosmology," in *Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice*, ed. B. E. Shafer (New York: Cornell University Press, 1991), 96.

kaynaklık eden suları oluşturan Nun ve Naunet dişi ve erkek yönlerini Ptah ile birleştirerek Atum'un var olmasına yol açmıştır. Metnin devamında Ptah'ın sahip olduğu ruh ile diğer bütün tanrılara yaşam vermiştir. Eski Mısır inancında ruhun bir bütün olduğuna ve tanrılar arasında paylaşıldığına inanılmaktaydı. Böylece tüm tanrılar bir bütünün parçası haline gelmekteydi. Memfis Teolojisinde de bu kabulleniş mevcut hali ile korunmuş ve ruhu bünyesinde barındıran ilk tanrının Ptah olduğuna inanılarak metne de yansıtılmıştır. Tanrı Atum'un yaratılmasından sonra Tanrı Ptah, diğer tanrıları yaratmaya başlamıştır. Kalbinden Tanrı Horus'u dilinden ise Tanrı Thoth'u yaratmıştır. Memfis Teolojisine göre Ptah'ın kalbi ve dili yaratımın temel harekete geçiricisi olduğundan dolayı kalpten gelen Horus ve dilden gelen Thoth, hiyerarşik olarak diğer tanrılardan daha üst bir noktaya konumlandırılmıştır. Tanrılar Şu ve Tefnut'un yaratımından sonra metnin devamında Ptah'ın kalbinden geçirdiğini dili ile söylemesiyle yaratımın devam etmiş olduğu ve Ennead'in tamamlandığı belirtilmektedir.¹²

Memfis Teolojisi ile oluşturulmuş olan tanrısal hiyerarşik dizilişte, Memfis şehrinin en saygı gören tanrısı Ptah, yaratılışı başlatarak Eski Mısır'ın diğer tüm tanrılarının üstünde bir noktaya konumlandırılmıştır. Memfis Teolojisi öncesindeki dönemde Mısır toplumunun büyük çoğunluğu tarafından yaratılışı gerçekleştiren tanrı olduğuna inanılan Atum ise Ptah tarafından yaratılmasına rağmen diğer tanrıların üstüne yer almıştır. Aşağı ve Yukarı Mısır'ı bir arada yöneten krallığın, yönettiklerinin hemen tamamının kabul edebileceği bu yeni tanrısal hiyerarşide, Mısır'da büyük tanrı konumuna ulaşmış diğer tanrılar, birbiri sıra yaratılarak evrenin bölümlerini idare ile görevlendirilmiştir.

II. Yaratılış

Narmer'in Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştirmiş olduğu MÖ 3100'lü yıllardan sonra kurduğu kraliyet kenti Memfis'teki tapınaklarda

¹² Eugene Cruz-Urbe, "The Khonsu Cosmogony," *Journal of the American Research Center in Egypt* 31 (1994): 169-189; Finnestad, *Ptah, Creator of the Gods*, 81-113; Alford, *The Midnight Sun*, 50-51; E. L. Ertman, "The Earliest Known Three-dimensional Representation of the god Ptah," *Journal of Near Eastern Studies* 31, no. 2 (1972): 83-86; Pat Remler, *Egyptian Mythology, A to Z* (New York: Infobase Publishing, 2010), 46; Judith Page and Ken Biles, *Invoking the Egyptian Gods* (Minneapolis: Llewellyn Publications, 2011), 175-176.

oluşmaya başlayan teolojik anlayış, binyıllar boyunca devam eden hanedan değişimlerinde, iç savaşlarda ve istilalarda varlığını korumaya devam etmiştir. Memfis Teolojisinin ana kaynağı olan yaratılış anlatan metin ise yok olmak üzereyken MÖ 705 – 690 yılları arasında hüküm süren Neferkare veya Şabaka tarafından kurtarılmıştır. Şabaka'nın yeniden yazdırmış olduğu günümüze ulaşan metnin MÖ 2500'lü yıllara ait olduğu Mısır bilimciler tarafından ileri sürülmektedir.¹³

Yaşayan Horus, iki ülkeyi zenginleştiren (...) Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı Neferkare, Ra'nın oğlu Şabaka, duvarın güneyindeki Ptah'ın sevdiği, Ra gibi sonsuza dek yaşayan. Atalarından kalmış olan bu metni baştan sona anlaşılacak şekilde solucanlar tarafından yenmiş bir biçimde babam (tanrı) Ptah'ın evinde buldum ve onu yeniden kopyalattım. Majesteleri adının kalıcı olabilmesi için onu yeniden kopyalattı ve eskisinden iyi hale getirdi. Bu anıtı (metnin yazıldığı taş kaide) sonsuza dek yaşayabilsin diye Ra'nın oğlu Şabaka, babası Ptah için yaptırdı ve onun evinde sonsuza dek yaşayacak.¹⁴

Eski Mısır kralı Şabaka'nın granit bir taş plaka üzerine yazdırmış olduğu metnin giriş kısmından alınan bölüm, Mısır krallarının tanrısal yakınlığını vurgulayan geleneksel unvanlandırılması ile başlatılmış ve sonrasında kendi döneminde, günümüzden yaklaşık iki bin yedi yüzyıl önce, Memfis kentindeki Ptah'a adanmış olan tapınakta solucanlar tarafından kemirilmiş bir papirüs bulunduğu anlaşılmıştır. Kral Şabaka'nın oldukça tahrip olmuş şekilde bulunduğu papirüste yazanların ise kendi döneminden yaklaşık bin sekiz yüz yıl önce yazılmış olduğu göz önüne alındığında, metnin içeriğinin günümüzden yaklaşık dört bin beş yüz yıl önceye ait olduğu hesaplanmaktadır. Bu durum da Kral Şabaka tarafından kopyalanmış

¹³ Joshua J. Bodine, "The Shabaka Stone: An Introduction," *Studia Antiqua* 7, no. 1 (2009), 1-21; Essam Nagy, "Religion and Power during the Twenty-Fifth Dynasty: The Building Activities of the Kushite Kings in Karnak," in *Egyptian Royal Ideology and Kingship under Periods of Foreign Rulers: Case Studies from the First Millennium BC.*, ed. Julia Budka (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 93-106.

¹⁴ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, 4; Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 52.

olan metnin insanlığın ilk yazılı yazılı yaratılış anlatılarından biri olduğunu göstermektedir.¹⁵

Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı Ptah'tır, (o) büyük bir isim olan Ta-tenen olarak anılır, duvarın güneyi, sonsuzluğun efendisi (...) (Ptah) Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleştiricisidir. (Ptah) kendi kendine doğmuştur.¹⁶

Kral Şabaka'nın metnin oldukça tahrip olmuş olan bu bölümünde, Ptah'ın nasıl bir tanrı ve yaratıcı olduğu açıklanmaktadır. Metinde dikkat çeken ilk nokta, Ptah'ın Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleştiricisi olduğunun ilanıdır. Memfis Teolojisinin ortaya çıkmaya başladığı dönem öncesinde hiçbir kral Aşağı ve Yukarı Mısır'ı bir arada yönetmeyi başaramamıştır. Bu durumla bağlantılı olarak siyasi olarak destek görmeyen hiçbir tanrı da hem Aşağı hem de Yukarı Mısır'da tapınım görmemiştir. Mısır'ın tamamında tapınım gören ilk tanrının ise Ptah olduğu ve Memfis Teolojisinin tüm Mısır'ı kapsayacak biçimde şekillendirilmeye çalışıldığı bilinmektedir.

Metne göre Aşağı ve Yukarı Mısır'ı inanç noktasında birleştirmiş olan Ptah'ın ilk tanrı olması için kendisinden önce bir başka tanrının olmaması gerekmektedir. Var eden var edilenden daha güçlüdür, kanıksaması gereği ve var etmenin bir zincir halinde devam etmiş olduğu göz önüne alındığında ilk var olanın nasıl yaratıldığına açıklanması gerekmektedir. Memfis Teolojisi dışındaki diğer Eski Mısır teolojilerinde ilk varoluş öncesinde sonsuz bir denizin veya bilinmez bir kaosun olduğu açıklanmaktadır. Ama Kral Şabaka'nın metni referans alındığında Memfis Teolojisinde, varoluş Ptah'ın kendi kendisini var etmesi ile başlamıştır. Memfis teologlarının öncesiz bir varoluş iddiasının temelinde inancın gereksiniminden çok siyasi otoritenin isteğinin bulunduğu düşünülmektedir. Binyıllar boyunca siyasi olarak parçalanmışlığın getirmiş olduğu kültürel ve dini çeşitliliğe sahip olan Eski Mısır'da sağlanan merkezi otoritenin inancını temsil eden Memfis Teolojisi, parçalanmışlıktan çok bütünleştirmeyi ön amaç edinirken, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşme öncesini sahip olduğu inanç ve kültürel yapıyı çağrıştıran anlatımları da ret etmiştir. Memfis Teologlarına göre Aşağı ve Yukarı Mısır birleşmiş bir bütündür, kralı ve ilk tanrısı ise Ptah'tır, ilk

¹⁵ Kaba Hiawatha Kamene, *Shabaka's Stone: An African Theory on the Origin and Continuing Development of the Cosmic Universe* (Amazon Digital Services, 2021), 7-14; Hart, *Egyptian Myths*, 10-18; Allen, *Middle Egyptian*, 171-173.

¹⁶ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, 4; Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 54.

tanrı olan Ptah'ın öncesi yoktur, Ptah kendini var etmiştir, devamında bilinen evren yani Mısır oluşmuştur. Memfis Teologları her ne kadar Ptah'ı yaratıcı ve baş tanrı konumuna yükseltmişlerse de Mısır'ın büyük kısmında yaratıcı tanrı olarak uzun zamandan beri tapınım gören Atum'u da bir köşeye atamamışlardır. Fakat pratik bir çözüm üreterek, Ptah'ın ilk yarattığı tanrının Atum olduğunu ileri sürmüş ve geri kalan tanrıları Atum'un yarattığını iddia etmişlerdir. Böylece Ptah'ın yaratmış olduğu Atum'un kendisini yaratan tanrının sahip olduğu mertebenin üzerine çıkmamasını garanti altına almışlardır. Memfis Teolojisinde yaratılış basit ve kesin hükümlere bağlandıktan sonra daha karmaşık olan tanrısal hiyerarşinin oluşumunun açıklanmasına geçilmiştir.

III. Tanrısal Hiyerarşi

Memfis Teolojisindeki tanrısal hiyerarşinin oluşumunun en açık biçimde izlenebildiği kaynak Şabaka metnidir. Şabaka metninde evrenin yaratılışından sonra evreni düzenleyecek olan tanrılar yaratılmıştır. Bu tanrılardan en önemlisi yaratımı devam ettirecek olan Atum'dur. Atum, yaratımı devam ettirerek, hava tanrısı Şu ve yağmuru kontrol eden tanrı Tefnut'u yaratmıştır. Devamında yeryüzünden sorumlu olan Geb ve gökyüzünden sorumlu olan Nut yaratılmıştır. Geb ve Nut'un yaratılması ile evrenin en önemli iki parçası olan yeryüzü ve gökyüzü arasındaki ayrım kesinleştirilmiştir. Yaşamın somut yönü olan yeryüzü ve gökyüzünden sonra bilinen en büyük soyut ayrım olan iyilik için Tanrı Osiris ve kötülük için Tanrı Seth yaratılmıştır. Bu iki zıt tanrı için birer dişi tanrı yaratılarak Osiris, İsis ile eşleşmiş; Set ise Neftis ile birlikte gösterilmiştir. Bu büyük tanrılar arasında en son katılan ise Osiris ile İsis'den doğan Horus olmuştur. Bu tanrılar arasındaki en büyük rekabet ise Horus ile Set arasında yaşanmıştır.¹⁷

(Tanrılar) Ennead'de bir araya geldiler ve o (Geb) Horus ve Set'i yargıladı. Geb, onların kavga etmelerini engelledi ve

¹⁷ Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 105-111; Frankfort, *Kingship and the Gods*, 21-22; Robert A. Oden, "The Contendings of Horus and Seth (Chester Beatty Papyrus No. 1): A Structural Interpretation," *History of Religions* 18, no. 4 (1979): 352-369; Deborah Sweeney, "Gender and Conversational Tactics in the Contendings of Horus and Seth," *The Journal of Egyptian Archaeology* 88, no. 1 (2002): 141-162.

Set'i onun doğduğu yer olan "Su" da, Yukarı Mısır topraklarındaki Yukarı Mısır'ın kralı yaptı. Sonrasında Geb, Horus'un babasının boğulduğu yer olan Pezshet-Tawi'de, Aşağı Mısır topraklarında (Horus'u) Aşağı Mısır'ın kralı yaptı. Böylece Horus bir yerde kaldı; Set bir diğer yerde kaldı ve iki toprağı (Aşağı ve Yukarı Mısır'ı) barıştırdı.¹⁸

Şabaka'nın metninin, tanrısal hiyerarşinin oluşumunun anlatıldığı kısmında Tanrı Geb, yaratılış sonrası bir düzene kavuşan evrenin yönetimin nasıl sürdürüleceğini belirleyen konumundadır. Mısır'ın birleşmesinden önce bilinen topraklar üzerindeki en büyük ayırım olan Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kendilerine ait tanrıları bulunmaktaydı. Metne göre Tanrı Set, Yukarı Mısır'ı yönetirken, Aşağı Mısır'ın idaresi Tanrı Horus'a verilmiştir. Mevcut arkeolojik buluntular ve yazılı kayıtlar, Narmer öncesi dönemde Mısır coğrafyasının Aşağı, olarak tanımlanan Delta bölgesinin bir hanedanlık tarafından yönetilirken Nil Nehri'nin dar vadisi boyunca uzanan Yukarı Mısır'ın bir başka hanedanının idaresi altında olduğunu göstermektedir. Hatta bu iki hanedanlığın krallarının hakimiyet sembolü olarak kendilerine özgü farklı taçlar takmış olduğu bilinmektedir. Yukarı Mısır'ın beyaz, Aşağı Mısır'ın ise kırmızı, tacını ilk defa beraber takmayı başaran ise Narmer olmuştur. Metinde dikkat çeken bir vurgulama ise Tanrılar Horus ve Set'in kendi bölgelerinde yöneticilik yaptığı ve iki bölgenin barış içerisinde yaşamış olduğudur. Metinde tanrılar arasında sağlanmış olduğu söylenen bu barışın Mısır'ın birleşmesinden önceki Aşağı ve Yukarı Mısır'daki krallar arasında olmadığı bilinmektedir.

Geb tarafından Horus ve Set'e denildi ki: "Aşağı ve Yukarı Mısır, Horus ve Set (sizin hakkınızdaki) kararımı verdim". Sonrasında, Horus'un hakkı Set'in hakkına eşit olması Geb'in kalbinde bir hastalık gibi yayıldı. Böylece (Geb'in) ilk oğlunun oğlu olan Horus'a tüm mirasını verdi. Böylece Horus tüm toprakların sahibi oldu. Böylece topraklar birleşti ve "Ebedi Hakim" Ta-tenen olarak ilan edildi. Böylece, iki toprağın birleşmiş olduğu yer olan şehir (Memfis) duvarlarında iki toprağı birleştiren Horus, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı

¹⁸ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, 4; Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 52; P. V. Reid, *Readings in Western Religious Thought: The Ancient World* (New York: Paulist Press, 1987), 30; Jan Assmann, *The Mind of Egypt: History and Meaning in the Time of the Pharaohs* (Cambridge: Harvard University Press, 2003), 39-41; Robert Bauval, *The Egypt Code* (New York: Disinformation Press, 2007), 136.

oldu. (Bu olanlar, papirüse yazılarak Ptah evinin (tapınak) büyük çift kapısına (asıldı) konuldu. Bu demek ki, barıştırılan ve birleştirilen Horus ve Set, Ptah evinde birleşerek, tartışmaları ve çekişmeleri son buldu, (Ptah evi) Aşağı ve Yukarı Mısır'ın dengesi oldu.¹⁹

Eskiçağ toplumlarının tamamında olduğu gibi Mısırlılar da tanrıların, insanlar gibi doğarak yaşama başladığına, beslenmek zorunda olduklarına, evlendiklerine ve çocuk sahibi olduklarına inanmaktaydı. İnsanı tanrıdan ayıran en genel ayrımın ise insanın ölümlü, tanrıların ölümsüz olması olduğu düşünülürdü. Bu açıdan bakıldığında gökyüzünde olan tanrıların yaşamlarının daha basit ve gösterişsiz biçimde yeryüzündeki insanlara benzediğine hatta tapınakların onları evi olduğuna inanılmaktaydı. Bu inançtan hareketle yeryüzünde insanlar arasında olan büyük olayların benzerlerinin gökyüzünde tekrarlandığına dair Eski Mısır inanç sisteminde bir anlayış mevcuttur.²⁰ Bu nedenle Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşmesinin bir benzerinin de tanrılar arasında gerçekleşmiş olduğuna dair bir anlatı hiçbir şüphe ile karşılaşmadan Mısır toplumu tarafından kabul edilmiş olmalıdır. Aşağı ve Yukarı Mısır'ın yeryüzündeki birleşmesinin, birçok insanın ölümüne neden olan uzun süren savaşların sonucunda gerçekleştiği bilinmektedir. Mısır'ı bir yönetim altına almayı başaran Narmer, günümüze ulaşan kabartmasının bir yüzünde, ihtimalle rakibi olan son kralı elindeki savaş aracı ile öldürürken resmedilmiştir.²¹ Yeryüzündeki şiddet ile gerçekleşen bu siyasi birlikteliğin tanrısal yansıması ise metinde, Tanrı Geb'in Horus'a Aşağı ve Yukarı Mısır'ın yönetimini vermesi ile açıklanmıştır. Tanrı Horus'un Mısır'ın yöneticisi olmasından sonra ise barışın sağlandığı belirtilerek Aşağı ve Yukarı Mısır'ın dengesinin yani idare

¹⁹ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, 4-5; Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 52-53; Reid, *Readings in Western Religious*, 31; Assmann, *The Mind of Egypt*, 41-44; Bauval, *The Egypt Code*, 136.

²⁰ Guilherme Borges Pires, "The Egyptian Land-Based Layer: Between God(s), Cosmic Sacredness and Fertility Beliefs," in *Current Research in Egyptology 2016: Proceedings of the Seventeenth Annual Symposium*, ed. Julia M. Chyla (Oxford: Oxbow Books, 2017), 150-158; Lurker, *The Gods and Symbols*, 9-16.; R. H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* (London: Thames and Hudson, 2003), 12-23.

²¹ Orly Goldwasser, "The Narmer Palette and the "Triumph of Metaphor," *Lingua Aegyptia* 2 (1992): 67-85; Ruth Amiran, "Note on One Sign in the Narmer Palette," *Journal of the American Research Center in Egypt* 7 (1968): 127; K. A. Bard, *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt* (New York: John Wiley & Sons, 2015), 114-116.

yerinin Memfis şehri, Ptah'ın ise bu durumu sağlayan en büyük tanrı olduğu açıklanmıştır.

Memfis Teolojisinin tanrısal hiyerarşisinin oluşumunun anlatıldığı bu bölüm ile ilgili akla gelebilecek olan en önemli soru ise Ptah'ın neden doğrudan Aşağı ve Yukarı Mısır'ın yöneticisi olmadığıdır. Eskiçağ toplumlarında ve Eski Mısır'da tanrıların sayısının fazlalığının temel nedeni yaratıcı olan ilk tanrının her şeye müdahil olmayıp, pek çok tanrısal işi diğer tanrılara yaptırmasıdır. Mısır'ın yönetimi Tanrı Horus'a verilmiş olmasına rağmen Horus hiçbir zaman Ptah'ın isteği dışında bir davranış sergilemeyecektir. Memfis teolojisinde de yer alan bu anlayışın insanların yeryüzündeki iş bölümünün gökyüzündeki tanrılar arasında da olduğuna inanılmasından kaynaklanmaktadır. Eski Mısır özelinde örneklemek gerekirse, tarlanın ekilip biçilmesi çiftçiye verilen bir görevdir, kral ise çiftçinin ekip biçme işine karışmasa dahi çiftçi ve tarlası üzerinde her türlü hakka sahiptir. Çiftçi, verilen görevi yapıp kralın memurlarına vergisini vermek zorunda olduğu gibi kralın vereceği emre karşı da gelebilecektir.

IV. Düzen

Eskiçağ tarihindeki tüm inançların sahip olduğu teolojik anlayışlarda olduğu gibi Memfis Teolojisinin de öncelikli amacı var olan evrene düzenin nasıl geldiğini açıklamaktadır. Eski Mısır inanç sisteminde yaratılış anlatılarının hemen hepsi kozmik düzenin oluşumunu tanrıların istencine bağlanmıştır. Yaratımı sağlayan ilk tanrı, Memfis Teolojisinde Ptah, düzeni, öncelikle yarattığı diğer tanrılar arasında sağlamıştır. Yaratım öncesindeki boşluğun veya kaosun yerini alan düzen, gökteki cisimlerin değişmez olduğuna inanılan hareketinden başlayıp toprağa ekilen tohumun ne zaman yeşereceğine kadar uzanan döngünün tamamını kapsamaktadır. Eski Mısır teologları, kozmolojik anlamda düzenin yaratıcı tanrı tarafından oluşturulduğunu ve yaratılan diğer tanrılar tarafından sürdürüldüğüne inanmaktaydılar.²²

²² Denise Martin, "Maat and Order in African Cosmology: A Conceptual Tool for Understanding Indigenous Knowledge," *Journal of Black Studies* 38, no. 6 (2008): 951-967; E. O. James, *Creation and Cosmology: A Historical and Comparative Inquiry* (Leiden: Brill, 1970), 20-21; A. Broadie, and J. Macdonald, "The Concept of Cosmic Order in Ancient Egypt in Dynastic and Roman Times," *L'Antiquite Classique* 47, no. 1 (1978): 106-128.

Ptah, dedi ki "Tanrıları yaratan ve her şeyi var eden benim" (...). Tanrıların en güçlüsü olduğumu anlayın ve tanıyın. (...) O (Ptah) tanrıları yarattı, O (Ptah) kasabaları kurdu, O (Ptah) şehirleri oluşturdu, O (Ptah) tanrıları tapınaklarına yerleştirdi. (...) Her ağaç, her taş ve her kil (ondadır), Her şeyin üzerinde büyüyen şey, ondan (Ptah'dan) gelmiştir. (...) Sonuçta o iki ülkeyi birleştirendir.²³

Şabaka metninden alınmış olan bölümde, Memfis Teolojisindeki yaratım anlatılırken, düzenin, yaratım ile gerçekleşmiş olduğu belirtilmektedir. Metinde tanrıların en güçlüsü olduğu ilan edilen Ptah'ın insanın, yaşamında karşılaşacağı her şeyi yaratan ve düzen içerisinde devam etmesini sağlayan olduğu açıklanmaktadır. Avcı – toplayıcı dönemde insanlar kendilerini doğanın bir parçası olarak görürken tarımsal yaşamın başlaması ve yerleşik hayata geçilmesi ile tapınak etrafında kurulan şehirler yaşamın sürdürüldüğü alanlar haline gelmiştir. Doğadaki döngüsel düzeni bin yıllar boyunca gözleyerek bilen insanlığı için ataları tarafından kurulmuş olan şehirlerde de bozulmaması gereken bir düzenin olması gerekmiştir. Eski çağ toplumlarında şehirlerin ilk kuruluşundan itibaren ruhban sınıfı mensupları, sahip oldukları tanrısal güçten gelen emretme yetkisini kullanarak şehir yaşantısını düzenlemişlerdir. Zamanla şehirlerin birbirini hakimiyeti altına alması ile ortaya çıkan krallık dönemlerinde fiziksel cezalandırma gücüne ve tanrısal seçilmişliğe sahip olan krallar, ruhban sınıfı mensuplarının vasıtasıyla düzeni sağlamışlardır.²⁴

Eski Mısır'da düzenin sağlanması ile yönetme birbirinden ayıramayacak kavramlardır. Kadim dönemlerden beri, Mısır krallarının tanrılara diğer insanlardan daha yakın olduğu kabul edilmiş

²³ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, 5; Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 55.

²⁴ Katherine Eaton, *Ancient Egyptian Temple Ritual: Performance, Patterns, and Practice* (London: Routledge, 2014), 5-8; Barbara Adams and K. M. Cialowicz, *Protodynastic Egypt* (London: Shire Publishing, 1997), 57-59; D. Arnold, G. Haeny, L. Bell, R. B. Finnestad, *Temples of Ancient Egypt* (New York: Cornell University Press, 1997), 9-17; Sergio Pernigotti, "Priests," in *The Egyptians*, ed. Sergio Donadoni (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 121-150; J. C. M. García, "Territory, Elite and Power in Ancient Egypt in the 3rd Millennium BCE," in *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*, ed. J. A. Hill, Philip Jones, A. J. Morales (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2013), 185-218.

öncelikle Ra'nın oğlu mertebesine yükseltilmiş sonrasında ise doğrudan tanrı ilan edilmiştir. Yeryüzündeki insanları yönetmek için gökyüzündeki tanrılar tarafından seçilmiş olduğuna inanılan Mısır kralları, yönettiklerinin bir düzen içerisinde yaşamasından tanrılara karşı sorumlu tutulduğuna inanılmıştır. Kralların yeryüzündeki düzeni sağladığı Eski Mısır'da tanruların da kozmik düzeni devam ettirdiğine inanılmışken, Mısır kralı ile tanrılar arasındaki durumun bir sorumluluk sahası paylaşımı olmadığı, üst olan tanruların ast olan krala verdiği bir görev olduğunu bilinmektedir.²⁵

Memfis Teolojisinde her ağacı, her taşı ve her kili yaratmış olan Ptah, onlardan yaratılanları da yaratan olarak kabul edilmektedir. Eski Mısır'da üretilen her şeyin hammaddesi olan ağaç, taş ve kil şekillendirilerek yeni ürünler elde edilebilen materyaller olduğu için yaratımın yeryüzünde insanların eli ile devam etmiş olduğu düşünülüyordu. Yine insan eli ile üretilmiş olan ürünlerin de Ptah'ın isteği dışında var olamayacağını kabulünden dolayı insanın ürettiklerinin de tanrının iradesi ile gerçekleşmiş olduğunu kabul edilmesi gerekmiştir. Yarattığını ve yarattığından yapıları kontrol eden Ptah'ın en büyük düzenleyici olduğu Memfis Teolojisinin en temel düsturu haline gelmiştir. Ptah'ın sahip olduğu güç, güneşi hareket ettirebildiği gibi içi su olan yumurtada yeni bir hayat var edebildiği Memfis teologları tarafından inananlara kabul ettirilmiştir.

(Ptah tarafından yaratılmış olan bu evrende) sevileni yapana adalet, nefret edileni yapana ceza verilir. Yaşayanlara barış, suçluya ölüm vardır. Böylece tüm çalışanlar, zanaatkarlar, ellerin yaptıkları, bacakların yürüyüşü, tüm uzuvların hareketi, kalbin tasarladığı, dilden çıkanlar, insanın yapabileceği her şey (Ptah'ın) emrine göre yapılır.²⁶

Ptah'ın sahip olduğu gücün boyutlarının anlatıldığı metinde, "insanın yapabileceği her şey Ptah'ın emrine göre yapılır" denilerek, tanrılar ve insanlar arasındaki düzenin devamlılığını yine Ptah'ın

²⁵ Ercüment Yıldırım, Nil'in Tanrı Kralları (İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 2019), 76-102; Baines John, "Kingship, Definition of Culture, and Legitimation," in *Ancient Egyptian Kingship: New Investigations*, ed. D. B. O'Connor and D. P. Silverman (Leiden: Brill, 1995), 3-47; Walter Brueggemann, "Pharaoh as Vassal: A Study of a Political Metaphor," *The Catholic Biblical Quarterly* 57, no. 1 (1995): 27-51; A. B. Lloyd, *Ancient Egypt: State and Society* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 65-90.

²⁶ Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, 5; Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 55.

gerçekleştireceğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca metinde düzeni bozanlara verilecek cezalardan da bahsedilmiştir. Memfis teologları, bir taraftan Ptah'ın her şeyi kontrol ettiğini iddia ederken diğer taraftan da düzeni bozacaklarla ceza verileceğini söylemesi tezat teşkil etmektedir. Bu tezat, Maat anlayışının gelişimi ile giderilmeye çalışılmış ve yaratıcı tanrı, insanlar arasındaki cezalandırma görevini Tanrıça Maat'a devretmiştir. Benzer bir durum da Mısır krallarının tanrı olduklarını iddia etmesi ile ortaya çıkmıştır. Örneğin, öldürülme olayından dolayı aralarında ihtilaf olan iki aile, tanrı olan kralın huzuruna çıkarsa ve öldürülen kişinin ailesi, tanrı olan krala maktulün ölümüne neden izin verdin diye sorarsa, tanrı olan kralın vereceği bir cevap olamayacaktır. Bu nedenle Eski Mısır'da en yüksek yargıçlık görevi baş vezire verilmiştir.

Sonuç

Tarımsal üretime bağlı yerleşik hayata, dünyanın geri kalanına göre oldukça erken bir dönemde geçen Eski Mısır'da hızla şehir kültürü oluşmaya başlarken yazının etkin biçimde kullanılmasıyla da büyük bir bilgi birikimi oluşmuştur. Bu bilgi birikimi, yaşamın devam etmesi için gereken pratik bilginin yanında insanlığın ilk anlatılarını, kozmoloji anlayışlarını ve teolojik inançlarını içermektedir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Memfis Teolojisi'nin ise günümüzden beş bin yıl önce oluşmaya başlamış olduğu bilinmektedir. Memfis Teolojisinin oluşmaya başladığı dönemde dünyanın geri kalanındaki toplumların birçoğunun hala doğa temelli basit inanç biçimlerine sahip olduğu göz önünde tutulduğunda, yaratıcı bir tanrı temelinde biçimlenen Memfis Teolojisinin dönemine göre çok ileride olduğu görülmektedir. Memfis Teolojisinin yaratıcı tanrısı olan Ptah'dan öncesinde boşluğun veya su ile kaplı sonsuz bir okyanusun olduğu Ptah'ın öncelikle kendini var ettiği sonrasında diğer tanrıları yaratmış olduğu kabul edilmiştir. Yaratılış boşluk kabul etmeyeceğinden dolayı yaratılan tanrıların evrendeki her şeyi kapsadığı ileri sürülmüştür. Memfis Teolojisinde, yaratımı sürdüren Atum, hava tanrısı Şu, yağmuru kontrol eden tanrı Tefnut, yeryüzünden sorumlu olan Geb, gökyüzünden sorumlu olan Nut, iyilik tanrısı Osiris, kötülük tanrı Seth, İsis ve Neftis yaratılmış Osiris ile İsis'den Horus doğmuştur. Memfis Teolojisinde insanın yaratımına ise yer verilmemiştir.

Memfis Teolojisinin oluşumunun, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın bir araya gelmesinden sonraki süreçte başladığı ve ilk metinlerin Narmer'in kurduğu Memfis kentindeki Tanrı Ptah'ın tapınağında yazılmış olduğu kabul edilmektedir. Mısır bilimcilerin büyük çoğunluğu, Memfis Teolojisinin merkezi bir siyasi yapıya sahip olan ilk krallığa tabi olan yönetilenlerin tamamının kabul edebileceği bir inanç sistemi ortaya çıkarmak için oluşturulduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş siyasi erke göre şekillendirilen Eski Mısır'daki teolojik anlayışların büyük çoğunluğu için de geçerlidir. Eski Mısır'da inancın en güçlü destekçisi olan krallar, sahip oldukları siyasi gücü, inanç ile birleştirerek sorgulanmazlık elde etmişlerdir. Eski Mısır'da kralların tanrısal seçilmişlikten Ra'nın oğlu olmaya uzanan süreçte, ruhban sınıfı mensupları kendi varlıklarının devamını sağlamak adına krallar ile tanrılar arasındaki yakınlaşmaya destek vermişlerdir. Memfis Teolojisine mensup olan ruhban sınıfı da kullanımları için tapınaklar yaptıran, büyük arazileri tasarruflarına sunan ve gelirlerinden hiçbir vergi almayan kralların istemiş olduğu tanrısal hiyerarşiyi ve düzen biçimini kabullenmiş ve hatta inananlara da benimsetmiştir. Eski Mısır'da kralların tanrı olarak kabul edilmeye başlanmasından sonra dahi belirli bir teolojinin savunucu olan ve kendilerini belirledikleri tanrıların yoluna adadıklarını iddia eden ruhban sınıfı mensupları, toplumun sosyal açıdan yönlendiricisi konumunda olmuşlardır.

Memfis Teolojisinin Eski Mısır'daki teolojik anlayışlardan ayrıştırıcı farkı, binyıllar boyunca küçük değişimlere uğramasına rağmen devamlılığını sürdürmüş olmasıdır. Memfis Teolojisinden sonra ortaya çıkan ve Eski Mısır'ın inanç sistemini yeniden düzenlemeyi amaçlayan Heliopolis, Hermopolis ve Teb Teolojileri ile Akhenaton'un Tanrı Aton'u tekleştirme girişiminde dahi Memfis Teolojisi var olmayı sürdürmüştür. Bu durum temelinde Ptah'ın yaratıcı tek tanrı olması ile karmaşaya yol açmayan yaratılış açıklamasının, Eski Mısır'ın tamamında tapınım gören tanrıların en önemlilerinin panteona dahil edilmesinin ve güçlü bir kozmolojik anlatım geleneğinin bulunması yer almaktadır.

Kaynakça

- Adams, Barbara and Cialowicz, K. M. *Protodynastic Egypt*. London: Shire Publishing, 1997.
_____. *Predynastic Egypt*. Oxford: Osprey Publishing, 1988.

- Alford, A. F. *The Midnight Sun: The Death and Rebirth of God in Ancient Egypt*. Walsall: Eridu Books, 2004.
- Allen, J. P. *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- AlSayyad, Nezar. *Nile: Urban Histories on the Banks of a River*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- Amiran, Ruth. "Note on One Sign in the Narmer Palette." *Journal of the American Research Center in Egypt* 7 (1968): 127.
- Anthes, Rudolf. "Egyptian Theology in the Third Millennium B. C." *Journal of Near Eastern Studies* 18/3 (1959): 169 – 212.
- Arnold, D., Haeny, G., Bell, L., Finnestad, R. B. *Temples of Ancient Egypt*. New York: Cornell University Press, 1997.
- Assmann, Jan "Creation Through Hieroglyphs: The Cosmic Grammar of Ancient Egypt." In *The Poetics of Grammar and the Metaphysics of Sound and Sign*, ed. Sergio La Porta and David Shulman, 15-34. Leiden: Brill, 2007.
- _____. "Monotheism and Polytheism." In *Religions of the Ancient World: A Guide*, ed. Sarah Iles Johnston, 17-31. Harvard: Harvard University Press, 2004.
- _____. *The Mind of Egypt: History and Meaning in the Time of the Pharaohs*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Bard, K. A. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. New York: John Wiley & Sons, 2015.
- Bauval, Robert. *The Egypt Code*. New York: Disinformation Press, 2007.
- Bianchi, Ugo. *The History of Religions*. Leiden: Brill, 1975.
- Bleeker, C. J. *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion*. Leiden: Brill, 1973.
- Bodine, Joshua J. "The Shabaka Stone: An Introduction." *Studia Antiqua* 7, no. 1 (2009): 1-21.
- Breasted, J. H. "The Philosophy of a Memphite Priest." *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 39, no. 1 (1901): 39-54.
- _____. *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt: Lectures Delivered on the Morse Foundation at Union Theological Seminary*. New York: C. Scribner's Sons, 1912.
- Broadie, A. and Macdonald, J. "The Concept of Cosmic Order in Ancient Egypt in Dynastic and Roman Times." *L'Antiquite Classique* 47, no. 1 (1978): 106-128.
- Brueggemann, Walter. "Pharaoh as Vassal: A Study of a Political Metaphor." *The Catholic Biblical Quarterly* 57, no. 1 (1995): 27-51.
- Castillos, J. J. "Chaos in Ancient Egypt". *Göttinger Miszellen: Beiträge zur ägyptologischen Diskussion* 257 (2019): 25-36.
- Černý, Jaroslav. *Ancient Egyptian Religion*. London: Hutchinson's University Library, 1952.

- Covensky, Milton. *The Ancient Near Eastern Tradition*. New York: Harper & Row, 1966.
- Cruz-Urbe, Eugene. "The Khonsu Cosmogony." *Journal of the American Research Center in Egypt* 31 (1994): 169-189.
- David, Rosalie. *Religion and Magic in Ancient Egypt*. London: Penguin, 2002.
- Davies, Jon. *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity*. London: Routledge, 2013.
- Eaton, Katherine. *Ancient Egyptian Temple Ritual: Performance, Patterns, and Practice*. London: Routledge, 2014.
- El Hawary, Amr. "New Findings about the Memphite Theology." In *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists, volume I*, ed. Jean-Claude Goyon and Christine Cardin, 567-574. Leuven: Peeters, 2007.
- Ertman, E. L. "The Earliest Known Three-dimensional Representation of the god Ptah." *Journal of Near Eastern Studies* 31, no. 2 (1972): 83-86.
- Fassone, Alessia and Ferraris, Enrico. *Egypt: Pharaonic Period*. California: University of California Press, 2008.
- Finnestad, R. B. "Ptah, Creator of the Gods: Reconsideration of the Ptah Section of the Denkmal." *Numen* 23, no. 2 (1976): 81-113.
- Frankfort, Henri. *Ancient Egyptian Religion: An Interpretation*. New York: Courier Corporation, 2012.
- García, J. C. M. "Territory, Elite and Power in Ancient Egypt in the 3rd Millennium BCE." In *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*, ed. J. A. Hill, Philip Jones, A. J. Morales, 185-18. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Goldwasser, Orly. "The Narmer Palette and the "Triumph of Metaphor." *Lingua Aegyptia* 2 (1992): 67-85.
- Griffiths, J. G. "Some Remarks on the Enneads of Gods." *Orientalia* 28, no. 1 (1959): 34-56.
- Hagen, R. M. and Hagen, R. *Egypt: People, Gods, Pharaohs*. Köln: Tashen Verlag, 1999.
- Hart, George. *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. London: Routledge, 2006.
- _____. *Egyptian Myths*. Texas: University of Texas Press, 1990.
- Heagy, T. C. "Who was Menes?." *Archéo-Nil* 24 (2014): 59-92.
- Hollis, S. T. "Otiose Deities and the Ancient Egyptian Pantheon." *Journal of the American Research Center in Egypt* 35 (1998): 61-72.
- Horning, Nicole. *Ancient Egypt: The Land of Pyramids and Pharaohs*. New York: Greenhaven Publishing, 2017.
- James, E. O. *Creation and Cosmology: A Historical and Comparative Inquiry*. Leiden: Brill, 1970.
- _____. *O. The Tree of Life: An Archaeological Study*. Leiden: Brill, 1966.

- John, Baines. "Kingship, Definition of Culture, and Legitimation." In *Ancient Egyptian Kingship: New Investigations*, ed. D. B. O'Connor and D. P. Silverman, 3-47. Leiden: Brill, 1995.
- Kamene, Kaba Hiawatha. *Shabaka's Stone: An African Theory on the Origin and Continuing Development of the Cosmic Universe*. Amazon Digital Services, 2021.
- Lesko, L. H. "Ancient Egyptian Cosmogonies and Cosmology." In *Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice*, ed. B. E. Shafer, 90-115. New York: Cornell University Press, 1991.
- Lichtheim, Miriam. *Ancient Egyptian Literature A Book of Readings Volume I: The Old And Middle Kingdoms*. Berkeley: University of California Press, 1975.
- Lloyd, A. B. *Ancient Egypt: State and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Lurker, Manfred. *The Gods and Symbols of Ancient Egypt: An Illustrated Dictionary*. London: Thames and Hudson, 1974.
- Martin, Denise. "Maat and Order in African Cosmology: A Conceptual Tool for Understanding Indigenous Knowledge." *Journal of Black Studies* 38, no. 6 (2008): 951-967.
- Mercer, S. A. B. *The Religion of Ancient Egypt*. London: Luzac, 1949.
- Nagy, Essam. "Religion and Power during the Twenty-Fifth Dynasty: The Building Activities of the Kushite Kings in Karnak." In *Egyptian Royal Ideology and Kingship under Periods of Foreign Rulers: Case Studies from the First Millennium BC.*, ed. Julia Budka, 93-106. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019.
- Ockinga, B. G. "The Memphite Theology – its purpose and date." In *Egyptian Culture and Society: Studies in Honour of Naguib Kanawati*, ed. A. Woods, A. McFarlane and S. Binder, 99-117. Cairo: The American University in Cairo Press, 2010.
- Oden, Robert A. "The Contendings of Horus and Seth (Chester Beatty Papyrus No. 1): A Structural Interpretation." *History of Religions* 18, no. 4 (1979): 352-369.
- Page, Judith and Biles, Ken. *Invoking the Egyptian Gods*. Minnesota: Llewellyn Publications, 2011.
- Pernigotti, Sergio "Priests." In *The Egyptians*, ed. Sergio Donadoni, 121-150. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- Petrie, W. M. F. *The Religion of Ancient Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Pinch, Geraldine. *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Pires, Guilherme Borges. "The Egyptian Land-Based Layer: Between God(s), Cosmic Sacredness and Fertility Beliefs." In *Current Research in Egyptology 2016: Proceedings of the Seventeenth Annual Symposium*, ed. Julia M. Chyła, 150-158. Oxford: Oxbow Books, 2017.

- Pritchard, J. B. *Ancient Near Eastern Texts*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Quirke, Stephen. *Exploring Religion in Ancient Egypt*. New York: Wiley-Blackwell, 2014.
- Reid, P. V. *Readings in Western Religious Thought: The Ancient World*. New York: Paulist Press, 1987.
- Remler, Pat. *Egyptian Mythology, A to Z*. New York: Infobase Publishing, 2010.
- Ruiz, Ana. *The Spirit of Ancient Egypt*. New York: Algora Publishing, 2001.
- Silverman, D. P. "Divinity and Deities in Ancient Egypt." In *Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice*, ed. B. E. Shafer, 9-20. New York: Cornell University Press, 1991.
- _____. *Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Spence, Lewis. *Ancient Egyptian Myths and Legends*. New York: Dover Publications, 1990.
- Sweeney, Deborah. "Gender and Conversational Tactics in the Contendings of Horus and Seth." *The Journal of Egyptian Archaeology* 88, no. 1 (2002): 141-162.
- Taylor, Mark C. *Refiguring the Spiritual: Beuys, Barney, Turrell, Goldsworthy*. New York: Columbia University Press, 2012.
- Te Velde, Herman. "Relations and Conflicts between Egyptian Gods, Particularly in the Divine Ennead of Heliopolis." In *Struggles of Gods: Papers of the Groningen Working Group for the Study of the History of Religion*, ed. H. G. Kippenberg, H. J. W. Drijvers, Y. Kuiper, 239-257. Berlin: Walter de Gruyter, 1984.
- _____. "Some Remarks on the Structure of Egyptian Divine Triads". *The Journal of Egyptian Archaeology* 57/1 (1971): 80-86.
- _____. "Theology, Priests, and Worship in Ancient Egypt". *Civilizations of the Ancient Near East* 3 (1995): 1731-1749.
- Teeter, Emily. *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Tobin, Vincent Arieh. "Mytho-Theology in Ancient Egypt." *Journal of the American Research Center in Egypt* 25 (1988): 169-83.
- Traunecker, Claude. *The Gods of Egypt*. New York: Cornell University Press, 2001.
- Trigger, B. G. *Early Civilizations: Ancient Egypt in Context*. Cairo: American University in Cairo Press, 1993.
- _____, Kemp, B. J., O'Connor, D., Lloyd, A. B. *Ancient Egypt: A Social History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Van Dijk, Jacobus. "Myth and Mythmaking in Ancient Egypt". *Civilizations of the Ancient Near East* 3 (1995): 1697-1709.
- Wainwright, G. A. "The Origin of Amün." *The Journal of Egyptian Archaeology* 49, no. 1 (1963): 21-23.
- Wilkinson, R. H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson, 2003.

Eski Mısır'daki Memfis Teolojisine Göre Yaratılış...

Wilkinson, T. A. H. "What a King Is This: Narmer and the Concept of the Ruler." *The Journal of Egyptian Archaeology* 86 (2000): 23-32.

Yıldırım, Ercüment. Nil'in Tanrı Kralları. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 2019.

